

Камен Димитров*

НАУЧНИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ ПРИ ПРЕПОДАВАНЕТО И ИЗУЧАВАНЕТО НА ЦЪРКОВНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИК

Kamen Dimitrov

SCHOLARLY AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE TEACHING AND THE STUDY OF THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE

The article traces the stages of influence of the Old Bulgarian language on the Russian language and on other Slavic and non-Slavic languages, from the Early Middle Ages to the Late Middle Ages and the Early Modern Age: the first Bulgarian influence (10th – 11th centuries), the so-called ‘second South Slavic influence’, which is in fact again mainly Bulgarian (14th – 15th centuries), and the creation of the Church Slavonic language, which is a late Russian version of the Old Bulgarian literary language (16th – 17th centuries). Some methodological guidelines are proposed for the teaching and learning of the Church Slavonic language, which are a direct consequence of the Bulgarian origin and essence of this sacred liturgical language of the Orthodox Churches.

Keywords: *Church Slavonic language, versions of the Old Bulgarian language, South Slavic / Bulgarian linguistic influences in Russia.*

В статията се проследяват етапите на влияние от страна на старобългарския език върху руския език, а и върху други славянски и неславянски езици, от Ранното средновековие до Късното средновековие и Ранномодерната епоха: първото българско влияние (X–XI в.), т.нар. второ южнославянско влияние, което всъщност е отново предимно българско (XIV–XV в.), и създаването на църковнославянския език, който е късна руска редакция на старобългарския книжовен език (XVI–XVII в.). Предлага се някои методологически насоки при преподаването и изучаването на църковнославянския език, които са пряко следствие от българския произход и същност на този свещен богослужебен език на православните църкви.

Ключови думи: *църковнославянски език, редакции на старобългарския език, южнославянски/български езикови влияния в Русия.*

Поради причини с най-разнообразен екстралингвистичен характер (идеологически, религиозни, политически, културно-исторически и т.н.), терминът *църковнославянски език* от векове е предмет на многобройни некоректни интерпретации и научни спекулации. Те не стихват и в наши дни, затова основната цел на настоящото изследване е да се защити становището, че църковнославянският език е всъщност старобългарският книжовен език (в широкия смисъл на термина), битуващ в продължение на векове в чужда езикова среда. Във връзка с това ще бъдат предложени и някои методологически насоки за неговото преподаване и изучаване.

Старобългарският език е най-ранният засвидетелстван писмено славянски език (първите му паметници са създадени през IX в. и са запазени в преписи от X в., докато например най-старите руски писмени паметници датират от XI–XII в., чешките – от XIII в., полските – от XIV в. и т.н.).

---

* **Камен Димитров** – доц. д-р, катедра „Обща лингвистика и старобългаристика“, Филологически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, k.dimitrov@ts.uni-vt.bg, <https://orcid.org/0000-0001-6121-5513>.

Съществува хипотеза, че през IX в. архаичността на българския език в граматично и лексикално отношение е толкова голяма, че старобългарският език би могъл да се приеме за почти еквивалентен на писмено незасвидетелствания праславянски език – езикът, говорен от относително единната славянска езикова и етническа общност, преди разделянето ѝ на трите основни групи (източна, западна и южна), които познаваме днес. Фактът, че на стария български език е създадена една от най-богатите литератури на средновековна Европа, оказала влияние върху книжнината и книжовния език на множество славянски и неславянски народи (руси, чехи, хървати, сърби, словенци, румънци и др.), налага изучаването му от всеки, който проучва словното богатство и спецификата на българската литература и литературно-езиковите отношения между тези етноси. Голямо количество старобългарска лексика се пази в славянската и неславянската топонимия, в народните говори, в исторически документи, в археологически паметници и т.н. Това определя значимостта на старобългарския език за редица други филологически, нефилологически и интердисциплинарни науки: българска и славянска диалектология, ономастика, етнография, фолклор, палеография, епиграфика, история, археология, иконография, културология и др. Огромно е значението на старобългарския език и за историята на всеки един отделен славянски език, за сравнителната граматика на славянските езици, за индоевропейското езиковедие и т.н. Особено силно е влиянието на старобългарския език върху сръбския, хърватския и руския език – факт, който повдига въпроса за изучаването на редакциите на най-стария писмено засвидетелстван славянски език (Иванчев 1991: 19–20).

Твърде рано, още през IX в., старобългарският книжовен език излиза извън етническите си граници и започва да изпълнява международна функция. Светите братя Кирил и Методий разпространяват преводите си във Велика Моравия, създадената от тях глаголическа азбука е възприета в Далмация и Хърватия, след покръстването на Русия в края на X в. старобългарската кирилица и написаните с нея книги проникват почти навсякъде из руските земи. При това разпространение на делото на Кирил, Методий и техните ученици и последователи сред други славянски и неславянски народи възникват моравско-панонската (словашко-чешката), хърватската, сръбската (ранната зетско-хълмска и по-късната рашка), руската и румънската редакция на старобългарския книжовен език (Иванова-Мирчева 2003: 29, Добрев, Тотоманова, Икономова 1986: 57).

През 971 г. византийският император Йоан I Цимиски превзема българската столица Преслав, а от 1018 г. до 1185 г. България е изцяло под византийско владичество. Голям брой български книжовници заминават за Русия, вземайки със себе си множество изключително ценни кодекси, съдържащи най-разнообразни по характер оригинални и преводни текстове. В руските земи българите продължават книжовната си дейност и обучават първите староруски преписвачи и преводачи да си служат със старобългарския книжовен език. Има и сведения, че Киевска Русия поддържа културни връзки не само с Византия, от която официално приема християнството през 988 г., но и с България, която извършва този акт около век и четвърт по-рано. Съществува и предположение, че прочутата библиотека на българския цар Симеон е пренесена в Киевското княжество с посредничеството на византийския двор (Иванова-Мирчева 2003: 39). Оформя се изключително интересна културно-историческа и лингвистична ситуация, в която българите стават посредници в руско-византийските културни контакти. Русия попада в орбитата на византийския свят, използвайки българската писменост. На източнославянска територия възниква старобългарско-руска диглосия, при която старобългарският език е средството за византизация на руската култура, загатвайки потенциала си да се превърне в общ език за православно славянство (Бранднер 1996: 50). Разбира се, при битуването му в чужда езикова среда, върху южнославянския език под влияние на руската реч се наслагват някои източнославянски особености, но те по никакъв начин не променят българския характер на езика на създаваната книжовна продукция. Специално монографично изследване на този първи етап от развоя на руската редакция на старобългарския език посвещава И. Тот. Резултатите от проучването му сочат, че руските езикови наслагвания върху българската езикова основа са предимно при графиката, правописа и фонетиката, като много от тях са възникнали поради грешки или недоглеждане от страна на книжовниците, а на морфологично равнище източнославянските наслоения са незначителни или изобщо липсват (Тот 1985: 315–333).

През XIV – нач. на XV в. започва т.нар. „второ южнославянско влияние“ върху руския език, литература и култура. Този термин е донякъде компромисен, за да включи и сръбската книжовна традиция, но става въпрос предимно за българско влияние, което тръгва от Атон и най-вече от основаната от Патриарх Евтимий Търновска книжовна школа и от неговите ученици и последователи. Именно България и нейната средновековна столица Търново са ядрото, огромният културен център, чрез който се осъществява византийското влияние върху Сърбия и Русия, намерило своите здрави основи в осъществената от Евтимий Търновски мащабна езиково-правописна и общокултурна реформа. Поразителен е броят на оригиналните и преводни текстове в новата търновско-атонска редакция, проникнали в Русия от XIV век нататък: Тетраевангелието, Псалтира, Апостола, служебните минеи, Словата на Григорий Богослов, Лествицата на Йоан Лествичник, Словата на Методий Патарски, Песен на песните, Синайският патерик, Пандектите на Никон Черногорец, Въпросите и отговорите на Псевдо-Атанасий Александрийски, Житието на Антоний Велики, Житието на Варлаам и Йоасаф, съчинения на Василий Велики, на Йоан Златоуст, на Исак Сирий, на авва Доротея, на Григорий Синаит, на Григорий Палама, на Симеон Нови Богослов и мн.др. (Лихачов 1958: 1–66). Българизацията на езика обхваща дори текстове, които не възникват в резултат на второто южнославянско влияние, а принадлежат към староруската традиция (Турликов 2012: 524). Причините за реформирането на старите текстове са комплексни – нужда от осъвременяване на създадената през класическия старобългарски период книжнина, натрупалите се през вековете преписвачески грешки, стремеж към по-точно придържане към езика на оригиналите в противовес на по-свободните преводи, характерни за същинската Кирило-Методиева епоха (Харалампиев 1995: 26). Няма съмнение, че същата необходимост е назряла и в Русия, а авторитетът на представителите на Търновската книжовна школа (Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Киприан, Дионисий Дивни и др.), издигнали България до истинска „Държава на Духа“, е сред основните причини за огромното влияние, което продължава да оказва българския език върху руската книжнина и култура (Лихачов 1981: 21–22).

Последният етап на руската редакция на старобългарския книжовен език и от многовековното влияние на българския език върху руския език се свързва с появата на т.нар. църковнославянски език през XVI–XVII в. Така се нарича езикът на корпуса от богослужебни книги, които се употребяват в източноправославното богослужение, отпечатани за първи път в Русия в средата на XVII в., а след това широко разпространявани в целия източноправославен свят (Русия, България, Сърбия, Румъния). Окончателното установяване на неговите норми става в края на XVI – началото на XVII в. с появата в Русия на църковнославянски граматически пособия, най-значителното от които е „Грамматика славянская“ (1619) на Мелетий Смотрицки. При патриарх Никон (1652–1681) е извършена всеобща редакция на богослужебните книги, като обаче остават в сила основните положения в граматиката на М. Смотрицки. Църковнославянският език е *lingua sacra*, затворена езикова система, лишена от полифункционалност и използвана почти само за църковни нужди (Мирчева 2003: 492). За точността и обхвата на термина, с който се означава този свещен за източното православие език, има множество гледни точки (Герд 1998: 4, Герд, Федер 2003: 144, Кайперт 2017: 13–15).

По произход църковнославянският език е старобългарският книжовен език, създаден от светите братя Кирил и Методий, обработен и доразвит в България през периода IX–XV в. и „трансплантиран“ (по израза на акад. Д. Лихачов) в Русия. Разбира се, на руска почва започва процес на русификация на българските текстове (Иванова-Мирчева 1987: 346–347), но той, както и при предишните две южнославянски/български влияния, обхваща предимно част от фонетичната система и в много по-слаба степен другите езикови равнища. Както отбелязват и руски историци на езика, основното ядро на църковнославянския език в древна Русия и в по-късно време се състои от евангелия, псалтири и друга каноническа литература, създадена извън пределите на страната. В Русия тази литература само се преписва и редактира (Филин 1981: 257), тоест богослужебният език на православните славянски църкви представлява късна руска редакция на старобългарския книжовен език. За разлика от чистия старобългарски език тази *lingua sacra* се нарича *църковнославянски език*, тъй като се употребява предимно в богослужението на православните славянски

църкви, а и самият стар български език в древните паметници бива наричан *ѡзыкъ словѣньскыи* (Бончев 1952: 9). Терминът често е употребяван абсолютно неправилно и за други периоди от българската езикова история, а и самото название не е съвсем научно коректно, тъй като дава информация за функцията на този свещен език, но не и за неговия етнически произход (Цонев 1984: 59). В този смисъл термини от типа на *църковнобългарски* или *православнобългарски* биха били много по-близо до същността на този езиков феномен.

Причините в църковнославянския език да бъдат кодифицирани основните положения, характерни за старобългарския език, са очевидни. През XVI в. в Русия все по-голяма популярност намира идеята за Москва като Трети Рим и за превръщането ѝ в последната крепост на чистото православие. Съвсем ясно е, че нито престонародната руска реч, нито руският език на книжнината от тази епоха е в състояние да изпълни една толкова отговорна и натоварена с широк спектър от очаквания задача. Необходим е език, прекрасно обработен на всички лингвистични равнища, който да изразява в съвършенство най-висшите религиозни понятия и идеи, свързани с християнството, език с вековна писмена традиция, която възхожда към славянските първоучители, за да може да претендира за свещен език от ранга на еврейския, гръцкия и латинския. Към този момент единствено старобългарският книжовен език, който чрез множеството си редакции от векове изпълнява международна функция из целия славянски свят и в Румъния, има потенциала да осъществи тази сложна и отговорна културно-историческа мисия.

Методологическите подходи при преподаването и изучаването на църковнославянския език би следвало да са пряко следствие от същността и характера на разглеждания лингвистичен феномен. Прави впечатление, че в някои по-нови граматики, издадени в Русия, се правят съпоставки между църковнославянските и съвременните руски форми, отбелязват се съществените разлики, но старателно се избягва обяснението, че всъщност сакралният език на съвременната православна църква е с български лингвистични особености, или пък тези особености евфемистично се наричат „неродни“, „нехарактерни за руския език“ и т.н. В други случаи пък явления, характерни и за историята на българския език биват обявявани за типично руски (напр. Плетнева, Кравецкий 2001: 116–117, Изотов 2007: 24–30, Воробьева 2008: 57–59, Миронова 2010: 35). Признава се огромната роля на църковнославянския език в изграждането на съвременния руски език, но за произхода на тази *lingua sacra* почти не се говори, а в методологическите ръководства се правят препратки най-вече към съвременния руски език (напр. Макарова 2004: 7–8). Както стана ясно от направения преглед на генезиса на църковнославянския език, такъв рускоцентричен подход не е оправдан от научна гледна точка, тъй като изучаващите тази източнославянска редакция на най-стария писмено засвидетелстван славянски език би следвало: 1. да имат основни знания по старобългарска и църковнославянска граматика в съпоставителен план; 2. да изградят умения за четене, разбиране, анализ и превод на старобългарски и църковнославянски текстове; 3. да могат да обосновават чрез научни аргументи ролята и значението на старобългарския език за формиране на съвременната славянска православна култура и цивилизация. Тези знания и умения са основополагащи, тъй като неслучайно през XVII в. печатната форма на църковнославянския език окончателно фиксира православните текстове и езиково-правописната им норма, които по-нататък не се променят. Причината е, че църковнославянският език е приемник на стабилизирани в книжовната практика норми, създадени от най-авторитетните книжовници от Първото и Второто българско царство и благодарение на това възприети и в Русия (Иванова-Мирчева 2003: 43). Ето защо методологически най-правилно е да се проследява възникването и развитието на дадено езиково явление назад във времето, а съпоставките със съвременните славянски езици да останат на по-заден план. В този смисъл най-компетентни в преподаването на църковнославянски език са специалистите по старобългарски език и по история на българския език. Няма вероятност например специалист по който и да е от съвременните славянски езици да се справи задоволително с обяснението на езиковите процеси в старобългарския език през периода IX–XVI в., залегнали като основни положения и в църковнославянския език.

Църковнославянският език е класическият богослужебен език на православната църква и работен език на православното богословие. Не само бъдещите свещенослужители, но и всички,

които се подготвят да живеят според каноните на Светата православна църква, трябва да овладеят този език, тъй като той е абсолютно необходим както при пряката работа в църковната служба, така и при ползването на огромната по количество литература, написана на църковнославянски и завещана ни от столетия: библейски текстове, трудовете на светите отци, изворов материал, възвишената религиозна поезия и др. Църковнославянският език обединява религиозно всички православни християни и допринася за тяхното духовно единство. Единствено научно и методологически правилното изучаване на този свещен език – в генеалогична връзка с породилия го старобългарски книжовен език – води не само до по-задълбоченото му усвояване, но и до осъзнаването на огромната роля на древния български език за формиране на съвременната славянска православна култура и цивилизация.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бончев 1952: Бончев, Ат. *Църковнославянска граматика и Речник на църковнославянския език*. София: Синодално издателство. // **Bonchev 1952:** Bonchev, At. *Tsarkovnoslavyanska gramatika i Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo.

Бранднер 1996: Бранднер, А. Третъе южнославянское влияние в Московской Руси и становление новорусского литературного языка. – В: *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. Т. XXIV, 49–57. // **Brandner 1996:** Brandner, A. *Tret'ye yuzhnoslavyanskoye vliyaniye v Moskovskoy Rusi i stanovleniye novorussskogo literaturnogo yazyka*. – In: *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. Т. XXIV, 49–57.

Воробьева 2008: Воробьева, А.Г. *Учебник църковнославянского языка*. Москва: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. // **Vorob'yeva 2008:** Vorob'yeva, A.G. *Uchebnik cerkovnoslavyanskogo yazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta.

Герд 1998: Герд, А.С. *Церковнославянский язык: лингвистические аспекты*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета. // **Gerd 1998:** Gerd, A.S. *Cerkovnoslavyanskij yazyk: lingvisticheskie aspekty*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.

Герд, Федер 2003: Герд, А. С., В. Федер. *Церковнославянские тексты и церковнославянский язык*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета. // **Gerd, Feder 2003:** Gerd, A.S., V. Feder. *Cerkovnoslavyanskije teksty i cerkovnoslavyanskij yazyk*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.

Добрев, Тотоманова, Икономова 1986: Добрев, Ив., А.-М. Тотоманова, Ж. Икономова. *Старобългарски език. XII клас на НГДЕК*. София: Народна просвета. // **Dobrev, Totomanova, Ikonomova 1986:** Dobrev, Iv., A.-M. Totomanova, Zh. Ikonomova. *Starobalgarski ezik. XII klas na NGDEK*. Sofia: Narodna prosveta.

Иванова-Мирчева 1987: Иванова-Мирчева, Д. *Въпроси на българския книжовен език до Възраждането*. София: Народна просвета. // **Ivanova-Mircheva 1987:** Ivanova-Mircheva, D. *Vaprosi na balgarskiya knizhoven ezik do Vazrazhdaneto*. Sofia: Narodna prosveta.

Иванова-Мирчева 2003: Иванова-Мирчева, Д. *Българският книжовен език (IX–X до XVIII в.)*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. // **Ivanova-Mircheva 2003:** Ivanova-Mircheva, D. *Balgarskiyat knizhoven ezik (IX–X do XVIII v.)*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Иванчев 1991: Иванчев, Св. Старобългарският език – най-рано засвидетелстваният славянски език. – В: *Грамматика на старобългарския език*. София: Издателство на Българската академия на науките. // **Ivanchev 1991:** Ivanchev, Sv. *Starobalgarskiyat ezik – nay-rano zasvidetelstvaniyat slavyanski ezik*. – In: *Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.

Изотов 2007: Изотов, А.И. *Старославянский и церковнославянский языки: Грамматика, упражнения, тексты*. Москва: Филоматис. // **Izotov 2007:** Izotov, A.I. *Staroslavyanskij i cerkovnoslavyanskij yazyki: Grammatika, uprazhneniya, teksty*. Moskva: Filomatis.

Кайперт 2017: Кайперт, Г. Церковнославянский язык: круг понятий. – В: *Slověne*, № 1, 9–75. // **Kajpert 2017:** Kajpert, G. *Cerkovnoslavyanskij yazyk: krug ponyatij*. – In: *Slověne*, № 1, 9–75.

Лихачов 1958: Лихачов, Д.С. *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России*. Москва: Издательство Академии наук СССР. // **Lihachov 1958:** Lihachov, D.S. *Nekotorye zadachi izucheniya vtorogo yuzhnoslavyanskogo vliyaniya v Rossii*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Лихачев 1981: Лихачев, Д. Передовая линия обороны Болгарского государства духа. – В: *Старобългаристика/Palaeobulgarica*, V, № 4, 21–27. // **Lihachov 1981:** Lihachev, D. Peredovaya liniya oborony Bolgarskogo gosudarstva duha. – In: *Starobalgaristika/Palaeobulgarica*, V, № 4, 21–27.

Макарова 2004: Макарова, Е.В. *Методические рекомендации преподавателю церковнославянского языка*. Москва: Православная педагогика. // **Makarova 2004:** Makarova, E.V. *Metodicheskie rekomendacii prepodavatelyu cerkovnoslavyanskogo yazyka*. Moskva: Pravoslavnaya pedagogika.

Миронова 2010: Миронова, Т. Л. *Церковнославянский язык*. Москва: Издательство Московской Патриархии. // **Mironova 2010:** Mironova, T. L. *Cerkovnoslavyanskij yazyk*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskoj Patriarii.

Мирчева 2003: Църковнославянски език. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 492–494. // **Mircheva 2003:** Tsarkovnoslavyanski ezik. – In: *Kirilo-Methodievska entsiklopediya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 492–494.

Плетнева, Кравецкий 2001: Плетнева, А. А., А. Г. Кравецкий. *Церковнославянский язык*. Москва: Древо добра. // **Pletneva, Kraveckij 2001:** Pletneva, A. A., A. G. Kraveckij. *Cerkovnoslavyanskij yazyk*. Moskva: Drevo dobra.

Тот 1985: Тот, И. *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.* София: Издательство Болгарской академии наук. // **Tot 1985:** Tot, I. *Russkaya redakciya drevnebolgarskogo yazyka v konce XI – nachale XII vv.* Sofia: Izdatel'stvo Bolgarskoj akademii nauk.

Турилов 2012: Турилов А. А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва: Знак. // **Turilov 2012:** Turilov A. A. *Mezhslavyanskije kul'turnye svyazi epohi srednevekov'ya i istochnikovedenie istorii i kul'tury slavyan: Etyudy i harakteristiki*. Moskva: Znak.

Филин 1981: Филин, Ф. П. *Истоки и судьбы русского литературного языка*. Москва: Наука. // **Filin 1981:** Filin, F. P. *Istoki i sud'by russkogo literaturnogo yazyka*. Moskva: Nauka.

Харалампиев 1995: Харалампиев, Ив. *Строители на стария български книжовен език. Търновска книжовна школа*. В. Търново: Абагар. // **Haralampiev 1995:** Haralampiev, Iv. *Stroiteli na stariya balgarski knizhoven ezik. Tarnovska knizhovna shkola*. V. Tarnovo: Abagar.

Цонев 1984: Цонев, Б. *История на българския език. Том I*. София: Наука и изкуство. // **Tsonev 1984:** Tsonev, B. *Istoriya na balgarskiya ezik. Tom I*. Sofia: Nauka i izkustvo.